

Євгеній Сафар'янс*

РОЛЬ НАРАДИ З БЕЗПЕКИ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА У ЄВРОПІ В ПРОЦЕСІ ЯДЕРНОГО РОЗЗБРОЄННЯ УКРАЇНИ

У статті аналізуються причини та наслідки ядерного роззброєння України та роль у цьому процесі Наради з безпеки та співробітництва у Європі. Досліджено принципи впливу НБСЄ на формування колективної системи безпеки у Європі. Розглянуто процес взаємодії міжнародних організацій у Відні з українськими дипломатичними представництвами у Австрії. Визначено домінуючий вплив Віденського форуму з питань співпраці у галузі безпеки на прийняття політичним істеблішментом України без'ядерного статусу.

Ключові слова: Україна, Австрія, НБСЄ, Відень, ядерне роззброєння, Будапештський меморандум.

Yevhenii Safarians

THE ROLE OF CONFERENCE ON SECURITY AND COOPERATION IN EUROPE IN THE PROCESS OF UKRAINE'S NUCLEAR DISARMAMENT

The article analyzes the causes and consequences of nuclear disarmament in Ukraine and the role of the Conference on Security and Cooperation in Europe in this process. The principles of the influence of the CSCE on the formation of a collective security system in Europe are researched. The process of interaction of international organizations in Vienna with Ukrainian diplomatic representations in Austria is considered. The dominant influence of the Vienna Security Cooperation Forum on the adoption of a non-nuclear status by Ukraine's political establishment was determined.

Key words: Ukraine, Austria, CSCE, Vienna, nuclear disarmament, Budapest memorandum.

Після проголошення незалежності Україна стала державою з третім за потужністю арсеналом ядерних боеголовок. Це одразу занепокоїло світову громадськість, представники передових країн світу побачили у цьому загрозу стабільному і мирному розвитку планети. Найбільш активні кроки у процесі роззброєння були здійснені керівництвом самої України, зацікавлені у цьому процесі були політичні еліти США та РФ,

* *Євгеній Сафар'янс* — аспірант відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, yevhenijsafarians@gmail.com.

проте відчутних результатів було також досягнуто і в результаті переговорів в рамках Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ).

Варто згадати книгу В. Горбуліна «Без права на покаєння»¹, в якій він пише про те, чому Україна не могла залишити собі ядерну зброю. Ще один відомий політик Ю. Костенко, колишній голова Спеціальної робочої групи з підготування до ратифікації Договору СТАРТ-1 («Договір про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь» — С.Є.), в своїй книзі «Історія ядерного роззброєння України»² подає власні спогади про період підписання Україною Будапештського меморандуму. Журналіст А. Бень та полковник П. Творун у праці «Треті за могутністю, перші за наївністю»³ досліджують радянський ядерний спадок, його роль у стримуванні Росії та процес набуття Україною без'ядерного статусу. В англomовній статті «Українська криза та Будапештський меморандум: наслідки для європейської та глобальної структури безпеки»⁴ професор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка С. Галака розглядає причини краху колективної системи безпеки в 2014 р. та роль у цьому процесі Будапештського меморандуму. Т. Біляк у двох статтях «Міжнародно-правова оцінка тексту Будапештського меморандуму 1994 р.» (Частина 1⁵, Частина 2⁶) розглядає правові аспекти функціонування Будапештського меморандуму. Дослідженням цієї ж проблематики займаються В. Стешенко⁷ та І. Лоссовський⁸.

¹ Горбулин В. Без права на покаєние. — Х: «Фолио», 2009. — 384 с.

² Костенко Ю.І. Історія ядерного роззброєння України. — Київ: Ярославів Вал, 2015. — 464 с.

³ А. Бень, П. Творун. Треті за могутністю, перші за наївністю (Хто і як нас обеззброїв). — Київ: АЦентр, 2014. — 232 с.

⁴ Galaka S. Ukrainian crisis and Budapest Memorandum: consequences for the European and global security structures. UPD: <http://ukraine-analytica.org/wp-content/uploads/galaka.pdf> (дата останнього звернення: 01.08.17).

⁵ Біляк Т. Міжнародно-правова оцінка тексту Будапештського меморандуму 1994 р. (частина 1). UPD: <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-1/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

⁶ Біляк Т. Міжнародно-правова оцінка тексту Будапештського меморандуму 1994 р. (частина 2). UPD: <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-2/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

⁷ Стешенко В. Міжнародно-правова характеристика Будапештського меморандуму 1994 р. UPD: http://www.lsej.org.ua/6_2016/70.pdf (дата останнього звернення: 01.08.17).

⁸ Лоссовський І. Будапештський меморандум як міжнародний договір, обов'язковий для виконання його гарантіями. UPD: <http://www.viche.info/journal/4829/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

З самого початку свого існування українська влада проклала курс на відмову держави від ядерної зброї. Можна визначити дві основні причини згоди українського істеблішменту на без'ядерний статус:

- 1) Страх політичного тиску з боку РФ та США, а також можливої міжнародної ізоляції (прибічниками цієї позиції були переважно колишні члени партійної номенклатури, які зберегли за собою владу після проголошення Україною незалежності);
- 2) Ідеалістичне бачення майбутнього світу без ядерної зброї (цієї точки зору дотримувались досить малочисельні молоді представники нового демократичного руху та колишні радянські дисиденти).

Ще до набуття незалежності Україною в Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. у розділі IX «Зовнішня і внутрішня безпека» зазначалося: «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї»⁹.

24 жовтня 1991 р. була прийнята Заява Верховної Ради «Про без'ядерний статус України», в пункті третьому якої проголошувалося: «Україна проводитиме політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави»¹⁰. 9 квітня 1992 р. затверджено Постанову Верховної Ради України «Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу». 16 листопада 1994 р. Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ)¹¹, а вже 5 грудня 1994 р. був підписаний у Будапешті «Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї»¹². Принципи Меморандуму базувались на положеннях Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі¹³ (НБСЄ). Саме цей документ ліг в основу організації, яка і в наш час займається питаннями безпеки та врегулювання конфліктів на території Європи.

⁹ Декларація про державний суверенітет України. UPD: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата останнього звернення: 01.08.17).

¹⁰ «Про без'ядерний статус України». UPD: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-12> (дата останнього звернення: 01.08.17).

¹¹ Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. UPD: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_098 (дата останнього звернення: 01.08.17).

¹² Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. UPD: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158 (дата останнього звернення: 01.08.17).

¹³ Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. UPD: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055 (дата останнього звернення: 01.08.17).

З 3 липня 1973 р. по 1 серпня 1975 р. за участю США, Канади та 33-х європейських держав у місті Гельсінкі було підписано Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Документ став програмою дій для розбудови мирної та демократичної Європи, а НБСЄ очолила процес контролю за дотриманням цих домовленостей.

Після підписання Паризької хартії для нової Європи 21 листопада 1990 р. відбувається інституціоналізація НБСЄ. З'являється Секретаріат у Празі(пізніше у Відні), Центр запобігання конфліктам (Відень) та Бюро вільних виборів (Варшава). З 1 грудня 1993 р. у Відні також було засновано дві нових структури: Постійного комітету та загального Секретаріату¹⁴. Австрійський Відень стає головним центром НБСЄ. Лише 1 січня 1995 р. «Нарада» змінила назву на «Організація з безпеки та співробітництва в Європі». Програма дій НБСЄ була доповнена в 1986 р. Стокгольмським документом, ряд документів було ухвалено у Відні в 1990 та 1992 рр. 19 листопада 1990 р. у Парижі було підписано угоду про ЗСЄ (Звичайні збройні сили Європи), в рамках якого країни НАТО та Організації Варшавського договору обмежували кількісно цей тип озброєнь.

Було визначено, яким чином НБСЄ впливало на політику ядерного роззброєння України:

- Опосередковано (через міжнародні документи НБСЄ, які сформулювали принципи нової колективної безпеки);
- Безпосередньо (через переговори, які були організовані НБСЄ);

У липні 1992 р. на Гельсінській зустрічі було прийняте рішення заснувати у Відні Форум НБСЄ з питань співпраці у галузі безпеки (FSC). Форум зосереджує свою увагу на військово-політичному аспекті безпеки, визначені й завдання: регулярні консультації й інтенсивне співробітництво з питань військової безпеки, проведення переговорів щодо заходів зі зміцнення довіри та безпеки, а також подальше зниження рівня ризику конфліктів¹⁵.

У спадок від 43-ї ракетної армії Радянського Союзу Україні залишилось 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) з 1272 ядерними бойовими зарядами. У Вінницькій та Хмельницькій областях розміщувалось 130 рідкопаливних ракет УР-100Н (SS-19 Mod.1 Stiletto) з 6-ма бойовими модулями у кожній. В Миколаївській і Кіровоградській областях дислокувались 46 твердопаливних РТ-23 (SS-24 Mod.1 Scalpel)

¹⁴ НБСЄ–ОБСЄ у 90-ті рр. XX — поч. XXI ст. UPD: <http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/46.htm> (дата останнього звернення: 01.08.17).

¹⁵ What is Forum for Security Co-operation? UPD: <http://www.osce.org/fsc/77535?download=true> (дата останнього звернення: 01.08.17).

виробництва українського «Південмашу» з 10 ядерними зарядами на борту кожної¹⁶.

У своєму дослідженні Юрія Костенко посилається на матеріали «The New York Times», «The World Today» та «Дзеркало тижня». Користуючись цією інформацією він визначає приблизно такий розмір ядерного арсеналу України на момент проголошення неї Незалежності: «МБР — 130 рідкопаливних СС-19, 46 твердопаливних СС-24, важкі бомбардувальники — від 30 до 43, ядерні боєзаряди стратегічної зброї — від 1514 до 2156, тактичні ядерні боєзаряди — від 2800 до 4200, шахтні пускові установки — 176»¹⁷.

Можна виділити декілька етапів переговорного процесу представників України з делегаціями інших держав та організацій з приводу ядерного роззброєння:

- 1) 30 грудня 1991 р. — 12 березня 1992 р. — переговори у рамках Співдружності Незалежних Держав (СНД). Найбільших зусиль для роззброєння України на цьому етапі доклдала Російська Федерація.
- 2) 12 березня 1992 р. — 22 вересня 1992 р. — ініціатива у переговорах з Україною переходить до США.
- 3) 22 вересня 1992 р. — 5 грудня 1994 р. — активні переговори ведуться у рамках НБСЄ, зокрема й Віденського Форуму.

На першому етапі ініціативу у процесі ядерного роззброєння взяла на себе Росія. 30 грудня 1991 р. була підписана Угода СНД щодо стратегічних сил, яка зобов'язувала усіх учасників сприяти процесу ліквідації ядерної зброї в Казахстані, Білорусі та Україні. Українська сторона повинна була звезти тактичну ядерну зброю до липня 1992 р. на російські бази для утилізації під спільним контролем. Розпочалось переміщення ядерних боєголовок, проте процес утилізації був позбавлений прозорості, що створювало загрозу використання російською стороною у власних цілях вивезених зарядів. Негативно позначилось на процесі роззброєння викрадення до РФ проросійськи налаштованими офіцерами декількох українських стратегічних бомбардувальників¹⁸.

У зв'язку з цим 12 березня 1992 р. спеціальним розпорядженням тодішній Президент України Л. Кравчук зупинив процес переміщення тактичної ядерної зброї з території України. Залишити ядерну зброю у

¹⁶ Див.: *Костенко Ю.І.* Історія ядерного роззброєння України. — Київ: Ярославів Вал, 2015. — 464 с.

¹⁷ 10 міфів про ядерне роззброєння України. Міф 4. UPD: <https://www.radiosvoboda.org/a/25330328.html> (дата останнього звернення: 01.08.17).

¹⁸ *Ступковський А.* Неядерне рішення. UPD: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2579/163/90936/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

складі Збройних сил України закликав діючий на той час Прем'єр-міністр України Л. Кучма¹⁹.

На другому етапі до процесу переговорів з Україною долучаються Сполучені Штати, які було зацікавлені у тому, щоб припинити збільшення кількості ядерних держав після розпаду СРСР. На той час за ДНЯЗ право володіти ядерною зброєю мали лише 5 держав: США, СРСР, Китай, Великобританія, Франція. Ще 20 країн мали бажання та технологічні можливості приєднатися до «ядерного клубу», до того ж в 1995 р. вичерпувався термін дії ДНЯЗ²⁰. Американська сторона організувала в Києві тристоронні переговори Україна–США–Росія. З боку офіційного Вашингтону українському уряду було запропоновано фінансову допомогу для оплати процесу ядерного роззброєння²¹. За результатами перемовин 23 травня 1992 р. Україна підписує Лісабонський протокол, який мав набути чинності 5 грудня 1994 р. (саме тому цього дня підписали Будапештський меморандум). Відповідно до цієї угоди Республіка Білорусь, Республіка Казахстан і Україна приєднуються в найкоротший термін до ДНЯЗ. На цьому етапі за офіційними даними була повністю вивезена тактична зброя, а стратегічне озброєння український уряд був готовий передати лише після надання гарантій безпеки та компенсації з боку РФ і США. Україна зобов'язалася використовувати атомну енергію винятково у мирних цілях²².

На третьому етапі до процесу переговорів з українською стороною долучилися представники Ради з безпеки та співробітництва в Європі.

22 вересня 1992 р. було узгоджено «Програму термінових заходів». Відповідно до цих домовленостей Україна мала провести роззброєння та скоротити ядерний арсенал. У грудні 1994 р. у Будапешті напередодні саміту НБСЄ було підписано ряд важливих документів, зокрема нова редакція Віденського документу, яка об'єднала колишні Стокгольмський та Віденський документи. Ще в березні 1993 р. в рамках Ради з безпеки та співробітництва в Європі були проведені консультації з приводу ядерного роззброєння України. 12 березня 1993 р. у Відні в Посольстві України були проведені консультації з ряду важливих питань з делегацією Франції. Зокрема обговорювалися питання нерозповсюдження ядер-

¹⁹ *Ступковський А.* Неядерне рішення. UPD: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2579/163/90936/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

²⁰ 10 міфів про ядерне роззброєння України. Міф 2. UPD: <https://www.radiosvoboda.org/a/25240377.html> (дата останнього звернення: 01.08.17).

²¹ *Ступковський А.* Неядерне рішення. UPD: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2579/163/90936/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

²² Див.: *А. Бень, П. Творун.* Треті за могутністю, перші за наївністю (Хто і як нас обеззброїв). — Київ: АЦентр, 2014. — 232 с.

ної зброї та прийняття Україною на своїй території інспекційних груп контролю виконання Договору про ЗЗСЄ²³.

В процесі обговорення з французькою делегацією важливим було питання залучення України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї(ДНЯЗ) та Скорочення наступальних озброєнь (СНО). Французький посол стверджував, що проголошення статусу ядерної держави несе для України загрозу економічного характеру, оскільки негайно була б згорнута міжнародна допомога Україні²⁴.

В травні 1993 р. в рамках НБСЄ з Німеччиною²⁵ та США²⁶ були проведені консультації з приводу забезпечення миру в Центрально-Східній Європі. 10 травня 1993 р. Ю. Костенко під час виступу на 32 засіданні Консультативного комітету висловив підтримку Україною політики НБСЄ²⁷. А вже 2 липня 1993 р. Верховною Радою України було ухвалено постанову Про Основні напрями зовнішньої політики України, в якій зазначалося: «Ставши через історичні обставини власником ядерної зброї, успадкованої від колишнього СРСР, Україна ніколи не санкціонує її застосування, виключає з арсеналу своєї зовнішньої політики загрозу використання ядерної зброї. Україна підтверджує свій намір стати в майбутньому без'ядерною державою»²⁸. В цьому ж документі зазначалося, що для України пріоритетною є діяльність в рамках НБСЄ. 18 листопада 1993 р. Верховна Рада ратифікувала Лісабонський протокол (за винятком статті 5-ї, обмеження щодо статті зняті у лютому 1994 р.) та договір СНО-1²⁹. Як зазначалося раніше, ДНЯЗ був прийнятий 16 листопада 1994 р.³⁰, а набрав чинності 5 грудня 1994 р. — після підписання Будапештського меморандуму.

Сам Меморандум являв собою гарантії безпеки, які надавались Великою Британією, США та РФ Україні в обмін на відмову від ядерної зброї. Як вже згадувалось вище, документ базувався на принципах Заключного

²³ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі — ГДА МЗС України), ф. 1, оп. 4, спр. 7013, арк. 10.

²⁴ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 4, спр. 7013, арк. 12.

²⁵ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 4, спр. 7013, арк. 15.

²⁶ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 4, спр. 7013, арк. 13.

²⁷ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 4, спр. 7013, арк. 26.

²⁸ Про Основні напрями зовнішньої політики України. UPD: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12> (дата останнього звернення: 01.08.17).

²⁹ Більш детально в: *А. Бень, П. Творун*. Треті за могутністю, перші за наївністю (Хто і як нас обеззброїв). — Київ: АЦентр, 2014. — 232 с.

³⁰ Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. UPD: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80> (дата останнього звернення: 01.08.17).

акту НБСЄ, а саме урочисте підписання відбулось у рамках Будапештського саміту НБСЄ 5–6 грудня 1994 р.

Не існує однозначної позиції з приводу політико-правової оцінки Будапештського меморандуму. Одна частина Журналіст Аркадій Ступковський у свої статті подає позицію двох вже згадуваних дослідників — Анатолія Беня та Петра Творуна: «Будапештський меморандум не передбачає чіткого механізму реалізації його положень і, по суті, був лише декларацією намірів. Повноцінної угоди про гарантії суверенітету та територіальної цілісності так і не було укладено»³¹. Цієї позиції притримуються також К. Гурін³², Олена та Олексій Святуни³³ та В. Гусарова³⁴.

Іншої думки дотримується В. Стешенко, який вважає, що «Будапештський меморандум потрібно розглядати як міжнародно-правовий документ, а не як політичну домовленість або політичну угоду»³⁵. Його точки зору притримуються І. Лоссовський³⁶, Т. Біляк³⁷ та О. Задорожній³⁸.

Професор С. Галака досліджуючи настрої з приводу роззброєння в середовищі української еліти стверджує, що військове керівництво України виступало проти ядерного роззброєння: «В 1990-х рр. українське військове командування було проти України, яка відмовилась від ядерної зброї, розгорнутої на її території. Тим не менш, вони дотримувалися дисципліни і продовжують це робити зараз. Можна судити про їхні реальні почуття за думками, висловленими представниками української військової еліти. Один з видатних діячів військового істеблішменту колиш-

³¹ Ступковський А. Неядерне рішення. UPD: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2579/163/90936/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

³² Гурін К.С. Будапештський меморандум 1994 р.: договір чи домовленість? // Публічне право. — 2016. — № 2. — С. 182–188.

³³ Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї / О. Святун, О. Святун // Віче. — 2014. — № 20.

³⁴ Гусаров В. Нереалізований Будапештський меморандум і нові світові загрози. UPD: <http://mediarnbo.org/2014/11/30/nerealizovaniy-budapeshtskiy-memora/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

³⁵ Стешенко В. Міжнародно-правова характеристика Будапештського меморандуму 1994 р. UPD: http://www.lsej.org.ua/6_2016/70.pdf (дата останнього звернення: 01.08.17).

³⁶ Лоссовський І. Будапештський меморандум як міжнародний договір, обов'язковий для виконання його гарантами. UPD: <http://www.viche.info/journal/4829/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

³⁷ Біляк Т. Міжнародно-правова оцінка тексту Будапештського меморандуму 1994 р. (частина 1). UPD: <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-g-chastina-1/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

³⁸ Задорожній О. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права : монографія. — Київ: К.І.С., 2015. — 712 с.

ній голова Генерального Штабу України генерал-полковник А. Лопата вважає, що відмова від ядерної зброї була помилкою»³⁹.

Попри усі перепони Україна виконала свої зобов'язання. У травні 1996 р. було завершено вивезення ядерних зарядів. Україна офіційно втратила ядерний статус 2 червня 1996 р.⁴⁰

За результатами діяльності не лише країн-гарантів — США, РФ та Великобританії — але й НБСЄ Україна відмовилась від ядерного арсеналу та добровільно стала державою з без'ядерним статусом. Ця подія стала прикладом гідним наслідування для міжнародної спільноти у сфері роззброєння, проте вона не набула загальносвітового ефекту. Роззброєння мало свої плюси та мінуси, проте в наш час про ядерну зброю згадують як про фактор стримування, який міг врятувати Україну від російського вторгнення.

REFERENCES

1. Bilyak T. (2015). *Mizhnarodnopravova otsinka tekstu Budapeshtskoho memorandumu 1994 roku* (chastyna 1). Retrieved August 1, 2017 from <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-1/> [in Ukrainian].

2. Bilyak T. (2015). *Mizhnarodnopravova otsinka tekstu Budapeshtskoho memorandumu 1994 roku* (chastyna 2). Retrieved August 1, 2017 from <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-2/> [in Ukrainian].

3. Galaka S. (2015). *Ukrainian crisis and Budapest Memorandum: consequences for the European and global security structures*. Retrieved August 1, 2017 from <http://ukraine-analytica.org/wp-content/uploads/galaka.pdf> [in English].

4. Hurin K. (2016). *Budapeshtskyy memorandum 1994 roku: dohovir chy domovlenist?* *Publichne pravo*, no. 2, pp. 182–188.

5. Husarov V. *Nerealizovanyy Budapeshtskyy memorandum i novi svitovi zahrozy*. Retrieved August 1, 2017 from <http://mediarbo.org/2014/11/30/nerealizovaniy-budapeshtskiy-memora/> [in Ukrainian].

6. Lossovskyy I. (2015). *Budapeshtskyy memorandum yak mizhnarodnyy dohovir, obov'yazkovyy dlya vykonannya yoho harantamy*. Retrieved August 1, 2017 from <http://www.viche.info/journal/4829/> [in Ukrainian].

³⁹ Galaka S. Ukrainian crisis and Budapest Memorandum: consequences for the European and global security structures. UPD: <http://ukraine-analytica.org/wp-content/uploads/galaka.pdf> (дата останнього звернення: 01.08.17).

⁴⁰ Двадцять років тому з України вивезли останні ядерні ракети в обмін на гарантії безпеки. UPD: <http://informer.news/dvadsyat-rokiv-tomu-z-ukrajiny-vyvezly-ostanni-yaderni-rakety-v-obmin-na-harantiji-bezpeky/> (дата останнього звернення: 01.08.17).

7. Steshenko V. (2016). *Mizhnarodnopravova kharakterystyka Budapeshtskoho memorandumu 1994 rok*. Retrieved August 1, 2017 from http://www.lsej.org.ua/6_2016/70.pdf [in Ukrainian].

8. Svyatun O. & Svyatun O. (2014). Budapeshtsky memorandum ta yoho spivvidnoshennya z Dohovorom pro nerozpovsyudzhennya yadernoyi zbroyi, *Viche*, no. 20.

Дата надходження до редакції: 03.12.2017.